

Fattigstatistikk mellom økonomi og moral

For hundre år siden utgjorde de fattige mellom 5 og 6 prosent av den norske befolkningen. Et nokså tilsvarende tall finner vi ofte gjengitt i dag, i siste utgave av Økonomisk utsyn anslår Statistisk sentralbyrå at mellom 4 og 6 prosent av befolkningen tilhører det vi kaller lavinntektsgruppen. Hva måler man egentlig, når man måler fattigdom eller såkalt lavinntekt? Denne artikkelen handler om den tidlige norske fattigstatistikken. Hvem var 1800-tallets fattige? Hvordan ble fattigdommen forklart av tidligere tiders samfunnsforskere?

Hege Roll-Hansen

I norsk offisiell statistikk hadde man fattige på 1800-tallet, men ikke gjennom mesteparten av det 20. århundret. I Gerhardsens Norge fantes det ikke fattigdom, ifølge statistikerne. Veien ut av fattigdommen har vært et ledeteama i historieskrivningen om velferdsstaten. Både som overskrift på historien om velferdspolitikken triumfer; de som var fattige er det ikke lenger, men også som en beskrivelse av velferdsstatens institusjonelle utvikling. Gruppene av hjelpetrengende som utgjorde 1800-tallets fattigbefolkning ble etter hvert fanget opp av stadig mer differensierte sosialpolitiske tiltak. Selve fattigloven mistet betydning for stadig flere grupper etter hvert som man fikk bygget ut offentlige mentale og somatiske sykehus, aldersomsorg, barnevernsinstitusjoner og ulike trygdeordninger. Denne utviklingen finner man igjen i statistikken. Den store og lite enhetlige gruppen "fattige" forvitret, statistisk sett, og falt til slutt helt fra hverandre. Fattigdommens problem ble absorbert og omformulert av den nye sosialpolitikken. Fattigloven av 1845 var den første norske loven som samordnet organiseringen av landets offentlige fattigvesen. Den andre fattigloven ble vedtatt i 1863 og den siste i 1900. De fattige forsvant endelig ut av lovverket med forsorgsloven av 1948. I juridisk og politisk forstand eksisterte "de fattige" altså bare en forholdsvis kort periode, men en periode da Norge gjennomgikk dramatiske økonomiske og sosiale endringer.

Å definere problemet

Ved begynnelsen av det 21. århundret har fattigdommen igjen rykket i sentrum for sosialpolitikernes oppmerksomhet. Fattigstatistikken fra 1901 viste at mellom 5 og 6 prosent av landets befolkning var fattige. Et nokså tilsvarende tall finner vi i dagens fattigdomsdebatt. En direkte sammenligning av disse tallene gir selvfølgelig liten mening. Den statistiske kategorien "fattig" er en ganske annen i dag enn for hundre år siden. Rundt 1900 omfattet fattigtallene dem som fikk hjelp fra fattigvesenet, begrepet fattig tilsvarte en juridisk og administrativ kategori. Dagens fattigdomstall bygger på helt andre forutsetninger og angir i grunnen et nokså annet fenomen. De sterke assosiasjonene selve ordet fattig gir, har likevel en kontinuitet, og dette kan være en grunn til å se litt nærmere på fattigdomsstatistikken historie.

Fattigtallene viser at statistikken fremstilling ikke kan forstås som en nøytral avbildning av virkeligheten. Definisjonene og kategoriene man velger før man teller, er formet av samfunnsforståelser, interesser og en rekke historiske betingelser. De er i sin tur med på å forme vårt bilde av samfun-

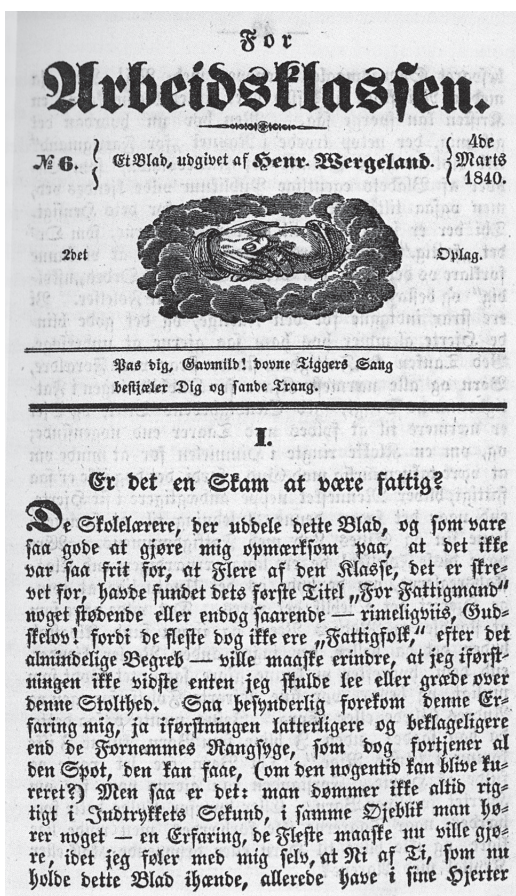
net, og legger viktige føringer på politikktutforming. Politisk argumentasjon er bygget opp rundt statistiske fakta, tallenes tale er derfor svært viktig. Avisoppslagene kombinerer nye sjokktall om fattigbefolkningen med konkrete ansikter og skjebner. Disse skjebnene er naturligvis ikke skapt av statistikken. Men måten vi diskuterer og forstår fattigdommen på, er styrt av bestemte definisjoner og statistiske målestokker, på samme måte som løsningsforslagene blir det.

Dagens samfunnsforskere har vanskelig for å bli enige om en entydig fattigdomsdefinisjon, eller om hvorvidt det er mulig å fastsette en fattigdomsgrense. De fleste europeiske forskere er likevel enige om en relativ tilnærming: man er fattig i forhold til det samfunnet man lever i, hvis man ekskluderes fra det som oppfattes som en allment akseptabel levestandard. Mange forskere har vært opptatt av de metodiske og normative problemene knyttet til måling av fattigdom i rike land. Hvordan skal det kunne bestemmes hva som er allment akseptabelt, hva som er normale aktiviteter og normal levestandard? Hvor mange dimensjoner skal taes med i et begrep om sosial eksklusjon? (Fløtten 2001). Fattigdomsdebatten berører på denne måten sentrale politiske og sosialfilosofiske spørsmål. En slik diskusjon er både nødvendig og kanskje uten endelige svar. Men selv om en definitiv og perfekt definisjon på fattigdom ikke skulle finnes, kan man argumentere for en mer pragmatisk bestemt fattigdomsgrense. For praktiske politiske formål er et system for fattigdomsrapportering nyttig, fordi de eksisterende tall over sosialklienter, uføretrygdede og arbeidsløse, ikke fanger opp alle med en levestandard vi ikke kan akseptere

Det er nærliggende å bruke inntekt som utgangspunkt for å bestemme hvem som er fattige, siden lønnsarbeid er hovedkilde til livsopphold for de fleste mennesker (Aaberge mfl. 1996).¹ En mulighet er å regne de som tjener som tjener mindre enn en minstepensjonist, siden man må gå ut fra at den politisk bestemte minstepensjonen uttrykker det fellesskapet mener er et anstendig nivå i et velstandssamfunn. En annen målemetode går, enkelt sagt, ut på at man er fattig dersom man tjener mindre enn halvparten av det gjennomsnittsinbyggen i landet tjener. Denne universelle metoden brukes i dag bl.a. av FN-systemet og Eurostat, og er bestemmende for det moderne fattigdomsbegrepet. De ovenfor siterte anslagene om rundt 200 000 til 250 000 fattige i Norge, er basert på en slik regnemåte.

Den offisielle fattigstatistikken

Hvordan et samfunn definerer og behandler sine fattige, er altså et godt uttrykk for dette samfunnets selvforståelse og organisering. Vi har statistikk over det norske fattigvesenet tilbake til 1850. Den tidlige fattigstatistikken kan fortelle mye om hvilken oppmerksomhet fattigdomsproblemet ble til del, og om hvilke forklaringer som ble gitt på at folk var fattige. Både moderne sosialpolitikk og moderne sosialvitenskap begynner på en måte med oppfatningen av fattigdom som bestemt av noe annet enn skjebnens luner eller individenes slette moral. Siste halvdel av 1800-tallet var en svært viktig fase i utviklingen av samfunnstenkningen i Norge. Satsingen på å bygge ut sosialstatistikken henger klart sammen med velferdsstatens tidlige historie. De nye sosialpolitiske tiltakene skulle bygges på grunnlag av nøyaktig kunnskap om sosiale forhold. Fattigstatistikken var primært en administrativ statistikk, altså laget for å løse sosialadministrasjonens problemer. Formålet var å holde oversikt over fattigvesenets inntekter og utgifter, men den tok også sikte på å kartlegge fattigdommens årsaker. Sammenhengen

"Er det en skam at være fattig?" Henrik Wergeland stilte spørsmålet på første side av sitt folkeopplysningsblad For Arbeidsklassen i 1840. Som vignett på den samme førstesiden stod følgende vers: "Pas dig, gavnild! downe tiggers sang, bestjæler dig og sande trang." Fattigdom var ingen skam, ifølge Wergeland, med mindre man også var doven. En doven tigger var underforstått en som kunne ha arbeidet, men ikke gjorde det, en uverdlig fattig.

Den uverdige fattige var en samfunnsfiende, en trussel for både gavmildheten og for de verdige, sanne trengende. Disse to ideene, at fattigdom ikke var en skam, fordi årsaken i en forstand var skapt av samfunnet, ikke individet, og på den andre siden at arbeidsføre fattige hadde seg selv å takke, eksisterte parallelt gjennom store deler av det 19. århundret, og forteller om en grunnleggende ambivalens i synet på fattigdommen. Skyldtes menneskers nød deres egen lave moral, eller forhold i samfunnet utenfor dem selv?

mellom fattigdomsdefinisjoner og samfunnssyn i den offisielle statistikken vil bli analysert ved hjelp av tre sentrale statistikere og sosialforskere, Eilert Sundt, Anders Nicolai Kiær og Nicolai Rygg.

I folketellingene, den norske offisielle statistikkens rygggrad, var Fattigleng en egen kategori. Dette var et juridisk begrep knyttet til fattighus og fattigomsorg. Fattig var den som fikk fattighjelp. Antallet fattigunderstøttede var den eneste statistiske målestokken som fantes for fattigdomstilstanden i riket.

Mellom 1800 og 1850 hadde bygdene i Norge fått 400 000 flere mennesker, jordbruksnæringen var ikke i stand til å livnære alle disse. Både revolusjonsbølgen i Europa rundt 1850 og den begynnende organiseringen av arbeiderklassen i Norge var påminnelser om hvor skjort den sosiale orden var. Interessen for fattigdomsproblematikk og sosialpolitiske tiltak hadde klar sammenheng med frykten for sosial uro som protestbevegelsene fremkalte. Industrialiseringen og det store hamskiftet på landsbygda medførte en sterk økonomisk vekst og la grunnlaget for Norge som moderne velferds- og velstandssamfunn. Begge disse prosessene var på den annen side med på å generere fattigdom og skape nye klasseskiller.

Fattigkommisjoner og fattigstatistikk

Regjeringen nedsatte i årene etter 1850 en serie kommisjoner for å møte problemet (Seip 1984). Kommisjonenes medlemmer var ikke enige om hvordan problemet skulle løses. Statsøkonomen Torkel Aschehoug representerte liberalistisk økonomisk tankegang. Aschehougs prinsipielle oppfatning var at de fleste fattige ikke skulle hjelpes. Han gjorde seg til talsmann for et *avskrekkende* fattigvesen: for de arbeidsføre fattige skulle det offentlige tilbudet være så dårlig at de foretrakk å holde seg unna – og på den måten bidra til økonomisk vekst. Aschehougs nye oppfatninger lar seg først og fremst spore i at den nye loven som kom i 1863 var strengere enn 1845-loven når det gjaldt å definere hvilke grupper som hadde juridisk krav på hjelp. Skillet mellom verdige og uverdige fattige, som alltid hadde vært viktig i fattigpleien, ble nå innført som et formelt kriterium i loven: andre enn syke, vanvittige og foreldreløse hadde ikke lovfestet rett til fattighjelp.

Eilert Sundt er mest kjent for sine sosiale og statistiske undersøkelser om liv og skikker i "fattigklassen". Som medlem av fattigkommisjonen var han gjennom mange år involvert i arbeidet med å formulere en ny fattiglov, sammen med Torkel Aschehoug. Dessuten var Eilert Sundt, som Kirkedepartementets konsulent for fattigsaker, i siste halvdel av 1860-årene ansvarlig for utarbeidelsen av den offisielle fattigstatistikken. Sundt så på dette arbeidet som en betydningsfull del av sin egen vitenskapelige virksomhet. Den offisielle fattigstatistikken skulle utgjøre selve stammen i hans verk. Han la mye arbeid i instruksjonene til kommunenes fattigkommisjoner som skulle stå for innrapporteringen av fattigtallene. Disse instruksjonsheftene, "Blade til Fattigkommissionerne" beskrev han som "Rodtrevler, der skulle suge Næring til Stammen" (Det Statistiske Centralbureau 1866). Treets kro-ner var i denne metaforen de friere forfatterarbeidene. Han så altså for seg en viktig utveksling mellom fattigstatistikken i snevrere forstand – den offisielle fattigunderstøttelsesstatistikken – og de bredere sosialstatistiske undersøkelsene om fattigklassen. I tillegg til skjematiske talloppgaver burde

På en av sine mange reiser i Norge, midt på 1850-tallet, traff Eilert Sundt en husmannsfamilie på Øvre Romerike. Mannen var en "troværdig arbeidstræl" og spesielt hustruen gjorde et dypt inntrykk, "et usædvanlig fint, regelmæssig og vakkert ansigt røbede følelse og ånd, men kummer havde fast overvældet hendes sind og lurede bag ansigtets trekk." Kvinnen var 38 år gammel. Da hun ett år tidligere hadde skjønnet at hun var gravid for åttende gang hadde hun blitt "styren", forbigående sinnssyk. I flere uker hadde mannen ikke kunnet arbeide ute, fordi han hadde måttet være hjemme og våke over henne. I disse ukene hadde familien for første og eneste gang måttet få hjelp fra fattigkassen.

For å gi besøket en muntre vending, skriver Sundt, ba han om å få et måltid mat. "Jeg skal ikke lettelig glemme konens ansigt, da hun spørrende så på mig, om det også var mit alvor." Men hun gjorde som hun ble bedt, skrapte fram det hun hadde, gjesten fikk kaffe kokt uten knubb, og både sukker og fløte til, selv om barna bare sjelden fikk melk, og kake stekt av potet og byggmel, ikke havre som var det familien vanligvis spiste. Konen priste sig lykkelig over at hun netop "den dag havde kunnet kjerne en liden smør-klat, som nok egentlig skulde været til smagebide for manden på søndag." Etter å ha spist godt og lenge hadde Sundt oppnådd den nødvendige tillit og fortrolighet. Nå ville han vite "hvordan du får nok til alle de munde, som du har at skibe til? — Men her brast konen i gråd, og jeg måtte gjøre mig hård for at gjentage mit spørsmål"

Etter hvert fikk samfunnsforskeren likevel svar. Husmannskonen fortalte at hun spant for folk, for å tjene til mat og klær. Når ektemannen stod opp klokken fire om morgenen var det svært om å gjøre å unngå at barna våknet, sov de lenge nok klarte de seg uten mat før til dugurds. Hvis barna våknet og ville ha frokost, forsvant gjerne fortjenesten av noen morgentimers spinning. De andre måltidene var det vanskeligere å hoppe over, fordi barna altfor tidlig lærte å tyde matklokken som hørtes over skogen fra gårdene. Husmannsfamilien på åtte fra Øvre Romerike var, i Sundts ord "overmåde fattig". Det året husmannskona ble gravid med det åttende barnet, og de trengte fattighjelp for å overleve, ble de sannsynligvis også regnet med blant de 5 480 fattige i Akershus amt. (Tallet gjelder året 1855, hentet fra *Beretning om Rigets økonomiske tilstand 1851-55*, Akershus amt. 2 602 av disse fattige er talt som "for en del understøttede".) Årene før og etter kom familien ikke med i fattigstatistikken, fordi de ikke var understøttede. Det var likevel ingen tvil om at de tilhørte fattigfolket, mente Sundt, som reflekterte under sitt besøk: "Se dig nu omkring og læg vel mærke til alt; thi her har du for dig et eksempel på, hvorledes fattigdommen ser ud, den yderste grad af fattigdom, som må bruge den allerstørste anstrængelse for at holde sig oppe og ikke overgive sig selv til den ringeagt, der sågjerne vil følge med almissen")

---

utgivelsene inneholde kommisjonenes "mer frie fremstillinger af forholde og omstændigheder, som staar i sammenhæng med fattigvæsenet"² Disse verbale sammenfatningene om forhold som kunne bidra til å forklare fattigdommen i de ulike bygder og byer, var typisk for Sundts idé om fattigstatistikken. Arbeidet med å nyordne den offisielle fattigstatistikken var for Sundt også et slags faglig testamente, en kampanje for at hans eget arbeid gjennom mange år skulle føres videre i institusjonelle og offisielle former. I Folkevennen i 1864 skrev han at han i stadig sterkere grad ble overbevist om "at bestræbelsen for en muligst videnskabelig forstaaelse af almuens og arbeiderklassens og fattigfolkets kaar og sæder maa fortsættes bestandig."

Uekte og fattige

Arbeidet for departementets fattigkonsulent stanset ikke med behandlingen av tallene og rapportene. Han ville virke praktisk mot fattigdomsproblemet gjennom de lokale kommisjonene. Viktig i Eilert Sundts opplegg for den offisielle fattigstatistikken var den direkte kommunikasjonen med statistikkprodusentene gjennom "Blade til Fattigkommissionerne". På samme måte som de lokale sunnhetskommisjonene måtte fattigkommisjonene ha som mål å virke forebyggende, mente Sundt. Sunnhetskommisjonene hadde flere steder organisert husbesøk, sendt sine medlemmer ut til bygdens folk for å "give raad med hensyn til visse ting, som henhøre under renligheds-tilstanden" (Sundt 1867). Slik Sundt så det, spilte renslighet en tilsvarende rolle for sykeligheten som sedeligheten gjorde for fattigdommen. Usedelighetens kanskje farligste uttrykk var natteløperiet og de usunne soveskikkene som var direkte årsak til de altfor mange uekte fødslene hvert år, og indirekte årsak til fattigvesenets økte utgifter. Sundt foreslo derfor at fattigkommisjonene skulle dele seg i lag på to og to, og "besøge hvert eneste hus, fornemt og ringe, for i bygdens navn at tale fortroligt og alvorligt om sagen med husbondsfolket og de unge". Enkelte ville kanskje innvende at slike husbesøk kunne oppfattes som vel nærgående. Men når det gjaldt natteløperiet og usedeligheten, skrev Sundt, måtte alle midler taes i bruk.

Usedeligheten og de uekte barna ble stående helt sentralt i forsøkene på å årsaksforklare fattigdommen. Det ble fra fattigkommisjonene rapportert om bortsetting av uekte barn på fattigkassens bekostning, en svært uheldig praksis, ifølge ordføreren i en kommisjon i Finnmark:

"At understøtte saadanne børn finder jeg at være at støtte liderlighed og dovenskab; jeg foreslog at nægte understøttelse; vi udsatte os ellers for at faa alle uægte børn paa fattigkassen; moderen, der var i tjeneste, fik tage barnet til sig (...) jeg vil ialfald gjøre mit til at hindre, at deslige piger skulle faa offentlig understøttelse." (Det Statistiske Centralbureau 1866).

Maleri av Adolph Tiedemand, Velgjørenhet, fra 1852.

Usedelighetens betydning for fattigdommen var altså svært sentral i Sundts statistikk. En egen tabell viste antallet "Uægte fødte børn, som i aaret 1866 have været understøttede, enten ligefrem eller gjennom mødrene". For en grundigere analyse av forholdet mellom usedelighet og fattigdom ble det presentert en tabell over antallet uekte fødsler per 1 000 innbyggere per år sammenholdt med antallet uekte barn under 15 år som "laa paa fattigvesenet".³ Den første kolonnen presenterte det enkleste statistiske målet for usedelighet – den andre kom med et statistisk uttrykk for usedelighetens direkte innflytelse på fattigdomssituasjonen, for hva usedeligheten kostet samfunnet.

Ingen annen underkategori av fattigunderstøttede enn de uekte barna oppnådde å få sin egen tabell i fattigstatistikken fra 1866. Dette er et nokså klart uttrykk for hvilken stor og ulykkelig betydning disse barna og deres usedelige foreldre (særlig mødrene) ble tillagt, som årsak til samfunnets største problem. Det finnes for eksempel ingen tabell over hvor mange av de understøttede som tilhørte husmannsbefolkningen, hvor mange som var drikkfeldige, blinde og syke, eller hvordan aldersfordelingen blant de fattige var. At det kostet å fø på alle slags barn, og at store barneflokker nok kunne tvinge familier på fattigkassen uansett hvor ekte barna var, var nokså åpenbart. Det var likevel

de uekte barna som ble gjenstand for den statistiske oppmerksomheten. Koblingen mellom usedelighet og fattigdom henger sammen med en maltusiansk tankegang; ifølge den engelske økonomen Thomas Malthus førte befolkningsvekst uunngåelig til økt fattigdom. Barnebegrensning innenfor ekteskapene var ikke et tema, for å dempe befolkningsveksten i de fattige lag var det den førekteskapelige løsaktigheten man måtte til livs. De moralske og befolkningsmessige argumentene forsterket hverandre; selv om vrismelen av uekte og fattige barn var den klare synlige konsekvensen, virket umoralen forarmende på mange og lumske måter: "... det i mange egne sterkt udartede løslevnet og dets følger lammer baade kraften og modet hos en stor del af ungdommen inden de ubemidlede klasser, saa de, i stedet for at arbeide sig fremad til uafhængighed og frihed, synke dybere og dybere i armod og trældom." (Det Statistiske Centralbureau 1866, s. 124).

D i s t r i k t .	Forholdet med uægte fødte Børn.			
	For hver 1000 af Folkemængden var der følgende Antal uægte Børn, som kom til Verden (levende fødte) i aarligt Gjennemsnit i Ti-Aaret 1856--65, og følgende Antal, som laa paa Fattigvæsenet i det ene Aar 1866:			
	kom til Verden.		laa paa Fattigvæsenet.	
Riget, Land og By under Et	26	34		
	Landdistrikterne.		Bydistrikterne.	
Riget, Land og By særskilt	25	28	34	62
Stifterne:				
Christiania A og B	24	35	44	77
Hamar	34	45	38	85
Christiansand A og B	11	19	16	37
Bergen	17	16	27	59
Thruddjerm	38	36	46	59

Fattigdom og årsaker i storbyen Christiania

Eilert Sundts siste store statistiske arbeid var en undersøkelse av fattigforholdene i Christiania, utført i 1868 på oppdrag fra byens representantskap. Hovedresultatet var nokså oppsiktsvekkende: Av byens noe over 62 000 innbyggere var så mange som 11 000 direkte eller indirekte understøttet av fattigvesenet. Dette tilsvarte nesten 15 prosent av befolkningen – 50 prosent mer enn for landet under ett. "Er det maaske en regel og lov, at jo tettere befolkningen trænger sig sammen, desto flere skal det være, som gaa tilgrunde i vrimmelen og synke i forarmelse?"

Gjennom grundige analyser av listene over innflyttede til byen, fant Sundt en viktig årsak til den relativt mye større fattigbefolkningen i hovedstaden, i innvandringen fra de fattige nabokommunene. Understøttelsesprosenten blant de som var født i Christiania var ikke høyere enn landsgjennomsnittet, mens den blant innflytterne var alarmerende høy. Spesielt dårlig ut kom den store gruppen av innflyttere fra Aker, hele 36 prosent av disse fikk fattighjelp i 1868.

Det er mange eksempler i fattigstatistikken fra Christiania på Eilert Sundts ambivalens når det gjaldt å årsaksforklare fattigdommen. På den ene siden var han sterkt tilbøyelig til å forklare fattigdom med slett moral, usadelighet "... husfaderens eller husmoderens eller begges dovenskab, skjødesløshet, kort: mangel paa ordens-sans – for ikke at antage grovere laster – havde foraarsaget familiens fattigdom..." (Poppe 1989). Men resultatene av de statistiske analysene gikk stadig vekk i andre retninger. Av tabellen over årsaker gikk det frem at godt over halvparten av de understøttede fikk fattighjelp fordi de var syke og gamle, for den nest største kategorien var årsaken "mangel paa erhverv" mens "uorden og vanstel" og "drikkfeldighet" var årsak for bare en svært liten gruppe av de understøttede. Denne konklusjonen står i en slags kontrast til de gjentatte formaningerne om at fattigdommen måtte bekjempes gjennom å begrense fattigutbetalingene.

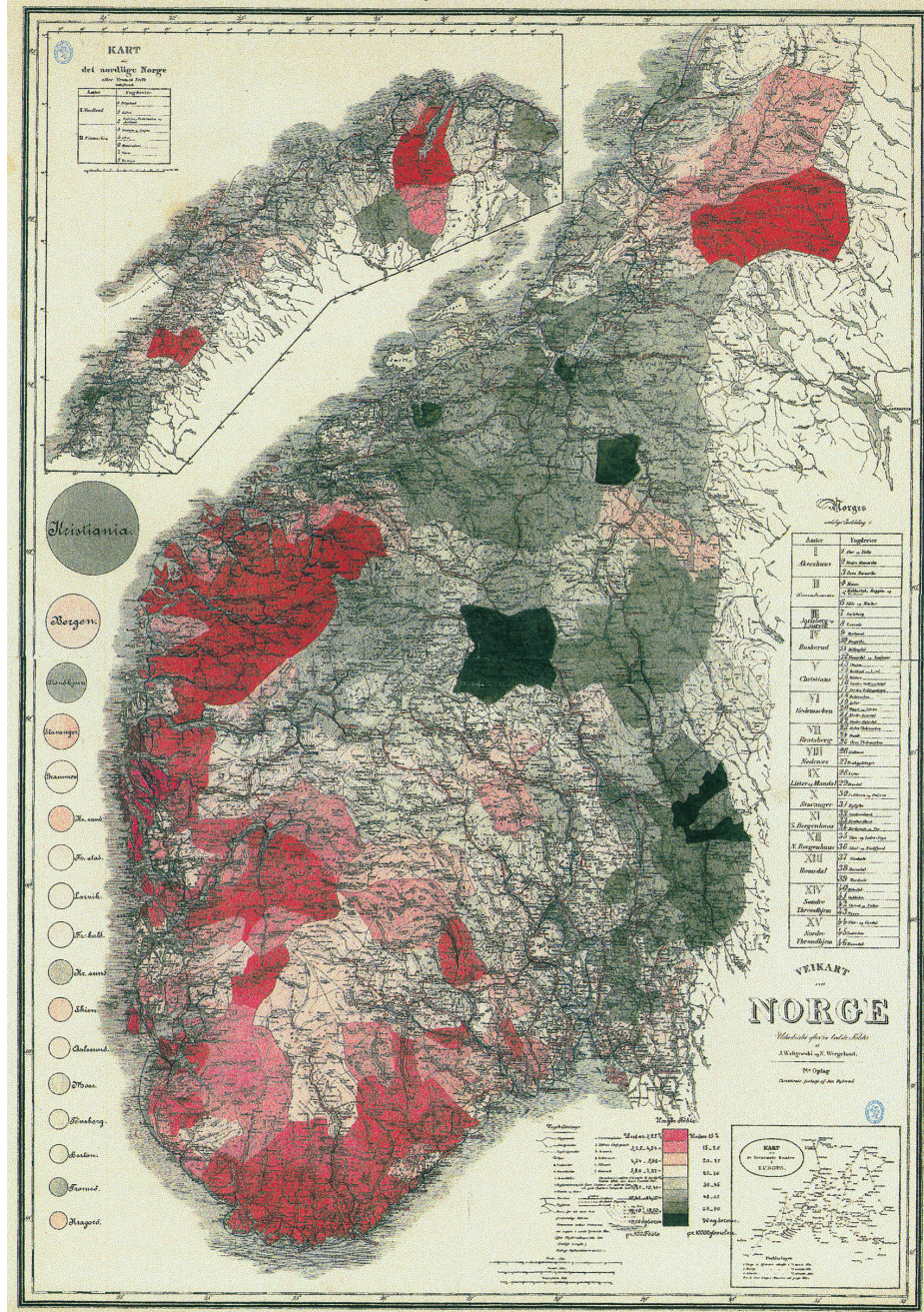
Det er en interessant ambivalens i forholdet mellom Sundts moralske utlegninger og en del av funnene i hans empiriske undersøkelser. Var det slik at Sundts ideologiske disposisjon hindret ham i å ta de fulle konsekvensene av en del av sine egne observasjoner og slutninger?⁴

Grafisk Fremstilling af Sædelighedstilstanden i Norge

belyst ved Antallet af uægte Fødsler i Aarene 1876 - 1890

Historisk statistikk

Fra Kartsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Trondheim

For å beregne usædeligheten, ble antallet uekte barn født per år i forhold til det totale antallet fødsler likevel sett som et ufullkomment mål. Eilert Sundt hadde utviklet en annen metode, som gikk ut på å sette antallet uekte fødsler opp mot antallet inngåtte ekteskap ett gitt år. Sammenstillingen av de legale og de "naturlige" ekteskapene var et bedre mål på sædelighetstilstanden, mente Sundt. Fordi folk fikk barn oftere enn de giftet seg, ga denne regnemåten dessuten et mye høyere prosenttall. I perioden 1891-1895 ble det for eksempel i de norske byene født 7 584 barn utenfor ekteskap. Disse uekte tilsvarte 9 prosent av antallet levendefødte barn totalt, men målt i forhold til antallet inngåtte ekteskap utgjorde de hele 35,78 prosent!

Med utgangspunkt i Sundts beregningsmetode, og befolkningsstatistikens tall over uektefødte barn i perioden 1876-1890, laget Kiær en grafisk fremstilling av dette forholdet i hele landet — et usædelighetskart: "Paa den ene side viser det sig et stort mørkt strøg, der er paa det bredeste lidt søndenfor Trondhjemsfjorden og som med aftagende bredde strækker sig i sydøstlig retning henimod Kongsvingertrakten. Nordenfor Trondhjemsfjorden fortsætter det mørke strøg sig især i kystdistrikterne. Som det sees, er skyggen ikke jevnt fordelt, idet enkelte mellemliggende distrikter, navnlig i Nordre Østerdalen, til dels ogsaa Nordre Gudbrandsdalen samt Namdalen (i Trondhjems stift) har et lysere præg, medens der omvendt er distrikter, hvor skyggen falder tættere, hvilket især er tilfældet i hjertet af Gudbrandsdalen samt visse strøg i det Trondhjemske og i Solør." (*Forhandlinger ved Sædeligheds-konferensen i Kristiania 1894*, s. 75.) I de mørkeste strøkene – der skyggen falt aller tettest – kunne det være snakk om en usædelighet på hele hundre prosent! Langt mindre dystert var tilstanden i Bergens stift og spesielt i Kristiansand kunne man være fornøyd, med under 10 uekte fødsler per hundre inngåtte ekteskap.)

Ekteskapets og familielivets fattigdomsforebyggende funksjon

Anders Nicolai Kiær var Det Statistiske Centralbureaus første direktør (1876-1913). For Kiær var Eilert Sundt et forbilde, han så det som en sentral del av sin oppgave å videreføre arven etter Norges første samfunnsforsker. Dette var en viktig motivasjon bak Kiærs arbeid med den statistiske kartleggingen av de moralske og sosiale tilstandene i riket. Kiærs oppfatning av familiens rolle som samfunnsinstitusjon kan kanskje være en nøkkel til hans samfunnsforståelse. Ingen annen samfunnsinstitusjon får den samme oppmerksomheten i Kiærs analyser av tidens presserende sosiale spørsmål. Brevene som Kiær skrev hjem fra sitt studieopphold i Paris i 1860-årene, tyder på at familielivets betydning tidlig utkrystalliserte seg i Kiærs verdi- og samfunnssyn. I den unge og ubundne studentens rapporter fra metropolen, er den trygge og lykkelige familien som menneskets viktigste forankring, et stadig tilbakevendende tema.⁵ Senere arbeidet direktør Kiær gjennom en årrekke aktivt for familieverdiene gjennom verv i Kristiania sedelighetsforening, og i den nasjonale sammenslutningen av slike foreninger.

Familielivets viktigste forutsetning var naturligvis det kristelige ekteskap, under konstant trussel fra utuktssyndens fristelser. "Og da utugtssynden er som en orm, der angriper familielivets rod, kan vi allerede deraf slutte, at dens følger for familiernes og for det hele samfunns liv maa være saare ødelæggende." (Kiær 1892, s. 10). Også for dem som ikke levde i en egen familie, hevdet Kiær familiens absolutte betydning, "jeg tenker herved ikke mindst paa de mange elskverdige, enslig stillede tanter, der kan være til saa stor hygge i familierne, baade for voksne og for børn." Kiærs ideal var 1890-årenes borgerlige patriarkalske ekteskap, ikke familien som produserende enhet, men som kilde til hygge og glede og fellesskap. Han kunne påvise klare statistiske sammenhenger mellom ekteskapeleg status og en rekke uheldige forhold, både selvmordshyppigheten og dødeligheten ellers, drikkfeldigheten og kriminaliteten lå langt høyere blant ugifte enn blant gifte. Ekteskapet forsikret mot all slags ulykke, med ett unntak: moderskapets farer og svekkelser var årsak til at dødeligheten blant gifte kvinner i fruktbar alder faktisk var høyere enn blant de ugifte (Kiær 1892, s. 19).

Sedelighetstilstanden ble vanligvis målt ved antallet uekte fødsler. På samme måte som hos Eilert Sundt satte Kiær de illegitime fødslene i direkte forbindelse med samfunnets største sosiale problemer, fordi: "... de uægte børn ere udsatte for en større dødelighed end de ægte, at de gjenlevende af dem oftest kommer under uheldige livsvilkaar og ikke sjelden blive en byrde for det samfund, i hvilket de ere opvoxede." (Det Statistiske Centralbureau 1889, s. 197). Barn fødte av unge foreldre utenfor ekteskap var svært ofte fattige barn. Som hos Eilert Sundt var forholdet mellom usedeligheten og fattigdommen fremtredende i Kiærs moralstatistikk. Kiær hevder flere steder at dersom de arbeidende klasser levde edruelig og ordentlig med sin familie, levde de i grunnen ganske godt. Kiærs familieideologi kan tolkes som en tro på at dersom man bare fikk bukt med drukkenskapen og usedeligheten, ville sosial nød og fattigdom forsvinne. Denne analysen ligger ganske fjernt fra den revolusjonære arbeiderbevegelsen og samtidige fortolkninger av kapitalismens grunnleggende mekanismer.

Anders Nicolai Kiær var Det Statistiske Centralbureaus første direktør (1876-1913).
Foto: Nasjonalbiblioteket

I sammenligning med andre land lå antallet uekte barn rundt 1900 forholdsvis høyt i Norge – 8,5 prosent av alle fødsler skjedde utenfor ekteskap mot 6 prosent gjennomsnittlig i Europa. I Hellas, Serbia og Russland var tallene meget lave, ekteskap ble inngått svært tidlig i de greskortodokse landene? I Sverige og Danmark var tallet oppe i 10 prosent og i Østerrike, Bayern og Sachsen var prosenten oppe i hele 13.

Et spørsmål om klasse?

Koblingen mellom umoral og fattigdomsproblematikk var altså påfallende i den tidlige norske sosialstatistikken. De viktigste delene av moralstatistikken var kartleggingen av hvordan det stod til med sedeligheten og drikkfeligheten i det norske folk. Og det var ikke fyll og hor i hele samfunnets bredde statistikerne først og fremst interesserte seg for, men den moralske tilstanden i de lavere lag. For å måle edrueheten for eksempel, benyttet statistikerne tallene for innsatte i fyllearesten. Sosialundersøkelsene overtok med andre ord ordensmaktens definisjoner. Det var nokså opplagt at rekrutteringen av drukkenkapsarrestanter ikke var jevnt fordelt. Den drukkenkapen som ble dyrket i dannede hjem eller på overklassens restauranter angikk ikke ordensmakten – og dermed heller ikke alkoholstatistikken. Dette hadde store konsekvenser for forståelsen av samfunnssykdommen alkoholisme. Trolig var en god del av de pågrepne for offentlig fyll alkoholikere, men man kunne utmerket godt være misbruker av alkohol i Kristiania i 1899 uten å risikere å havne verken i fyllearesten eller i statistikken. Offentlig fyll og uorden var blitt de viktigste symptomene på drukkenkapen, som dermed statistisk sett ble et underklassefenomen. I forlengelsen av denne påviste sammenhengen mellom drukkenkap og fattigdom antydte statistikken en individuell og moralsk forklaringsmåte, ved å understreke den enkelte drukkenbolts eget ansvar for elendigheten.

En viktig bakgrunn for Nicolai Ryggs undersøkelse om prostitusjon i Kristiania fra 1907, var ifølge innledningen den utbredte forestillingen om at årsaken til at kvinner prostituerte seg, var å finne i den "økonomiske samfunnsordning". Rygg, som senere ble direktør i Det Statistiske Centralbyrå (1913-1920), ville med andre ord studere den eventuelle sammenhengen mellom samfunnsmessige strukturer og de prostituertes situasjon: "Ofte hører man udtale, at det er den daarlige fortjeneste, som tvinger kvinderne til at skaffe sig indtægter gennem utugt. Hvis dette virkelig forholder sig saa, maa det siges, at der ved den økonomiske samfunnsordning er en grundfeil, og anklagen bliver saameget mere bitter, fordi man gjerne hermed forbinder den tanke, at det er de bedrestillede, som udnytter de økonomisk svage og afhængige paa denne maade, at der altsaa her begaaes skrigende social uret."

Prostitusjonsundersøkelsen til Rygg kom som et kort vedlegg til en undersøkelse om syerskenes lønns- og arbeidsforhold, i 1907. Sammenstillingen var ikke tilfeldig, nettopp syerskene var en gruppe som ofte ble assosiert med den betalte utukt, fordi betalingen for søm var svært lav. Undersøkelsens kjernemateriale er opplysninger om gateprostituerte kvinner, innsatt i Kristiania arbeidsanstalt. På grunnlag av dette drøftet Rygg prostitusjonens årsaker, og spesielt

Nicolai Rygg var direktør i Det Statistiske Centralbyrå fra 1913-1920.

Bildet viser utsnitt av Christian Kroghs maleri "I Politilægens Venteværelse", malt 1886.

opptatt var han altså av å analysere eventuell sosial systematikk og samfunnsmessige årsaker til prostitusjonen: Var det slik at den fattige arbeiderklassens døtre ble tvunget ut i uføret av overklassens menn?

"En grundfeil ved den økonomiske samfunnsordning?"

Med utgangspunkt i opplysninger om gatepikenes bakgrunn, mente Rygg å kunne svare benektende på spørsmålet om deprostituerte ble rekruttert fra arbeiderklassen. Av 304 kvinner, kom ikke flere enn 146 fra arbeiderhjem, 1 var datter av en fabrikkeier, 7 fedre var skipsførere, 24 var håndverksmestere, 11 var handlende og 22 "bestillingsmænd og lignende", 41 var husmenn, gårdbrukere og lignende. På grunnlag av disse tallene konkluderte Rygg: "Det er maaske intet, som tydeligere (...) viser, hvor urigtigt det er i Prostitutionen ene og alene at se en Proletarsygd. (...)" Det er grunn til å stille seg litt skeptisk til dette utsagnet. For det første var halvparten av kvinnene fra arbeiderhjem, mens en svært liten andel entydig tilhørte overklassen. Kategorien "bestillingsmenn og lignende" er nokså upresis, det samme må kunne sies om "husmenn, gårdbrukere og lignende". På bakgrunn av forstanderens intervjuer hevder Rygg videre om disse kvinnene at de stod fritt i sitt valg av tilværelse, "der er atskillige af dem, som fremdeles har velstillede hjem, til hvilke de naarsomhelst kan vende tilbage, men de foretrækker at fortsætte sit liv." (Det Statistiske Centralbureau 1906). At dette skulle gjelde særlig mange av de gateprostituerte som var havnet på arbeidsanstalt, virker utvilsomt litt underlig.

For å få svar på spørsmålet om strukturelle økonomiske og sosiale forhold som årsak til at kvinner prostituerte seg, var det viktig for Rygg å få svar på det følgende: "Ved hvem er disse Kvinder faldne?" Også på dette punktet mente han å kunne avkrefte en utbredt forestilling. Det var slett ikke menn fra samfunnets høyere lag som var årsak til disse kvinnenes ulykke. For å årsaksforklare prostitusjonen i Kristiania trakk Rygg altså inn *forførerne*, ved første øyekast kan dette synes som en slags kjønnsmessig symmetri. Det er likevel viktig å merke seg at den mannlige parten ikke får en rolle i statistikken som kjøper av prostituertes tjenester – men bare i kraft av å være den som først ledet kvinnen på gale veier. Ryggs undersøkelse fokuserte med andre ord på prostitusjonen som et moralsk fall, ikke som sosialt fenomen.

Politilege Cæsar Bøeck, for øvrig modell for politilegen i Christian Kroghs roman om syersken Albertine, beskrev i sine årlige beretninger i malende detalj kårene også for dem som hadde ofret mest for den "stiltiende indrømmelse, man har været nødt til at gjøre de menneskelige lidenskaber"⁸: "Disse daarligst stillede kvinder bo i udkanten af byen, ved Egeberg og paa andre længere bortliggende steder; de trækker ind til Vaterland om aftenen, da de her altid er vis på at træffe mænd, for hvem deres alder og udseende er ligegyldigt...Bagefter maa hun undertiden nøie sig med en spøg eller endog grovheder.

Naar hun faar i betaling en flaske øl, har hun gjort en heldig forretning. Den skaffer hende en glad time, med denne paafølges senere en stærk beruselse, naar hun ikke har spist paa lang tid, og hun vaagner om morgenen i politiarresten. For dem, som vil se en kvinde i hendes fornødelsestilstand kan der være anledning dertil, naar hun fremmøder for politiembedmanden om morgenen. Hendes dragt, som er alt hvad hun eier, betegner hendes indtægter og den lykke hun har gjort i livet.

Et skiddent bomuldstørklæde over et sammenfiltret haar, en daarlig kjole som ej kan hæftes sammen, et fiollet linned, et par daarlige mandstøvler; mere eier hun ikke i denne verden. For hende er arbejdsanstalten en velsignelse, der bliver det skidne legeme vadsket rent, hun faar ordentlige klæder og bliver mæt." (Schjøtz 1977)

Spørsmålet om hvorfor kvinnene fortsatte å prostituere seg, ble ikke vurdert som relevant.

Et annet og beslektet trekk ved undersøkelsen, gjelder hvilken forklaringskraft de prostituerte kvinnenes egne svar på hvorfor det gikk galt, ble tillagt. Igjen var det kvinnenes individuelle moralske fall som ble tematisert. De ble spurt om årsaken til at de første gang hadde prostituert seg, men egentlig ikke om hvorfor de hadde fortsatt å leve som gatepiker. Etter en analyse av kvinnenes egne oppgaver fant Rygg at de falske kvinnene var falt på grunn av egen have- og nytelsessyke, og trang til svir og fest – bare få hadde svart at de var tvunget av nød og trange kår. Fra dette individuelle nivået konkluderte Rygg generelt med at det var vanskelig å se prostitusjonen i Kristiania som en følge av "en Grundfeil ved den økonomiske Samfunnsordning". Den økonomiske samfunnsordning ble altså frifunnet i denne sammenheng, til tross for at den egentlig slett ikke hadde vært tema for undersøkelsen.

Gammel og ny fattigdom

Rygg konkluderte altså med at de prostituerte kvinnenes elendighet kun hadde individuelle og moralske årsaker. Frikjennelsen av samfunnsstrukturene i denne sammenhengen skilte seg på interessante måter fra Nicolai Ryggs oppfatninger av sosial problematikk ellers. Da han i 1911 ble tilsatt som professor i statsøkonomi og statistikk ved Det kongelige Fredriks universitet, valgte han fattigdom som tema for sitt tiltredelsesforedrag. "Fattigondet" var blant samtidens hovedutfordringer, mente Rygg, men ondet kunne ikke bekjempes ved hjelp av tradisjonelle fattigpolitiske virkemidler. I Ryggs analyse var den moderne *arbeidsløsheten* den moderne nødens kanskje viktigste årsak. En analyse av fattigdomstallene fra siste del av 1800-tallet viste at en stadig større andel av fattigbefolkningen var unge menn. Dette tolket han som et uttrykk for økende arbeidsløshet. Mangelen på lønnsarbeid måtte ikke sees som et individuelt problem, mente Rygg, det var ikke "... personlige feil, som har avfødt arbeidsløsheten. Denne vilde meldt sig, om alle var 1ste klasses arbeidere (...)" (Rygg 1911). Arbeidsløsheten var forårsaket av måten samfunnet var organisert på.

Det har vært hevdet at arbeidsløshet overtok etter fattigdom som sentral sosialstatistisk variabel rundt 1900 (Desrosières 1998). En hoveddistinksjon i 1800-tallets syn på fattigdom var skillet mellom verdige og uverdige fattige. Rettslig krav på fattighjelp hadde bare de som ikke var i stand til å arbeide. I praksis ble ikke dette gjennomført, også arbeidsføre nødlidende fikk støtte fra fattigkassen. Etter det gamle samfunnets normer og forståelse hørte disse likevel til de uverdige fattige. Da registreringen av arbeidsløshet kom i gang ved begynnelsen av det 20. århundret, var det en forutsetning for å bli regnet med i denne statistikken at man var både arbeidsfør og -villig. Den verdige arbeidsløse fra 1903-statistikken ville med andre ord ha blitt regnet som uverdige trengende 40 år tidligere.

Dette forteller om et fundamentalt annerledes syn på samfunnet, på sosiale sammenhenger: Velledighetslogikken var på en måte blitt avløst av en systemlogikk. Det var åpnet for at årsaker til enkeltmenneskers ulykke kunne

finnes utenfor dem selv, i samfunnsmessige strukturer. I nettopp denne overgangen ligger en viktig del av grunnlaget for en moderne sosialpolitikk. Utviklingen av statlig støttede forsikrings- og trygdeordninger forutsatte samfunnsforskernes begrep om sosial risiko, og ideen om at fellesskapet hadde ansvar for å kompensere denne risikoen (Ervik og Kuhnle 1993).

Forståelsen av fattigdom, ikke først og fremst som et individuelt og moralsk, men et samfunnsmessig problem, er i dag allment akseptert. Gjennomsnittlig inntekt og gjennomsnittlig materielt nivå har økt i Norge siden midten av det 20. århundret, forståelsen av hva som er akseptabel levestandard har utviklet seg tilsvarende. Også på Gerhardsens tid fantes det folk som tjente mindre enn halvparten av det gjennomsnittsinbyggeren tjente. Disse ble ikke, som nevnt innledningsvis, kategorisert som fattige. Når fattigdommen er tilbake som politisk tema, har dette helt sikkert mange årsaker. Den relative og inntektsbaserte fattigdomsdefinisjonen er etablert i de internasjonale statistikk-systemene som Norge i økende grad integreres i, universelle kategorier er nødvendige for å kunne sammenligne forholdene i ulike land. Men bekymringen for fattigdomsproblemet i Norge har selvfølgelig også sammenheng med den politiske, sosiale og økonomiske utviklingen her i landet de siste tiårene. De sosialdemokratiske likhetsidealene har ikke samme legitimitet som i de første tiårene etter den andre verdenskrigen.

Mange forskere og politikere er opptatt av likhetsideologiens tilbakegang, og de faktiske økende forskjellene i det norske samfunnet. Enkelte samfunnsforskere hevder at de galopperende boligprisene i byene, sammen med det synkende lønnsnivået for en del ufaglærte yrkesgrupper som for eksempel renholdere, er med på å etablere en ny kategori "arbeidende fattige" (working poor).

Referanser

- Aaberge, Rolf, Arne S. Andersen og Tom Wennemo (1996): "Er årlig lavinntekt et godt mål for fattigdom?" *Økonomiske analyser* 8/96.
- Brox, Ottar (2002): Kronikk i Dagsavisen om fattigdom og arbeidskraftimport mandag 4. mars 2002.
- Christophersen, Hans O. (1962): *Eilert Sundt. En dikter i kjensgjerninger*.
- Desrosières, Alain (1998): *The Politics of Large Numbers*.
- Det Statistiske Centralbureau (1866): NOS 1A.No.2 *Fattigstatistik 1866*.
- Det Statistiske Centralbureau (1889): "Om uægte fødte børn", *Statistiske Meddelelser* 1889, s. 197.
- Det Statistiske Centralbureau (1906): NOS V 8, *Socialstatistik 4, Arbeids- og lønningsforhold for syersker i Kristiania tillige med oplysninger angaaende lønninger i andre kvindelige erhverv i Norge*, Anhang: "Arbeidende Kvinder og Prostitution", s. 155.
- Ervik, Rune og Stein Kuhnle (1993): *Kunnskap, risiko og sosialpolitikk. Institusjonelle perspektiver på skandinavisk utvikling*.
- Fløtten, Tone (2001): "Fattigdom og sosial eksklusjon belyst ved levekårsundersøkelser", innlegg på NFR-konferanse 21. august 2001, referert på NFRs hjemmesider.
- Kiær A. N. (1892): "Hjemmets og familielivets betydning for et lykkelig menneskeliv", i *Til moralens frømme*, s. 10.
- Poppe, Christian (1989): *Konstituering av arbeidsløshet – et historisk perspektiv*, sitert etter Sundt 1858, s. 80.
- Rygg, Nicolai (1911): "Om Fattigspørsmålet", i *Stats-økonomisk tidsskrift*.
- Schiøtz, Aina (1977): *Prostitusjonen i Kristiania ca. 1870-1890*.
- Seip, Anne Lise (1984): *Sosialhjelpstaten blir til*.
- Statistisk sentralbyrå (2002): *Økonomiske Analyser* 1-2002, side 91, boks 2.
- Sundt, Eilert (1867): *Blade til fattigkommissionerne I*.
- Sundt, Eilert (1870): *Om fattigforholderne i Christiania, Fra den ved Chra. Ræpresentantskabs Beslutning af 9de September 1868 nedsatte Comité*.
- Sundt Eilert (1976) [1857]: *Om sedelighetstilstanden i Norge*.
- Noter*
1. Praktiske og prinsipielle problemer med å bruke inntektsstatistikk som fattigdomsmål er drøftet blant annet av SSB-forskerne Rolf Aaberge, Arne S. Andersen og Tom Wennemo i artikkelen "Er årlig lavinntekt et godt mål for fattigdom?" *Økonomiske analyser* 8/96.
  2. *Folkevennen* 1864, s. 203.
  3. Oppgavene er basert på gjennomsnittstall fra 1856-65. NOS 1A. No.2 *Fattigstatistik*, C 1866
  4. Mange kommenterer dette, se for eksempel Poppe 1989.
  5. Kf. brevveksling, Kiær - Elise Aubert, håndskriftsamlingen Nasjonalbiblioteket.
  6. Stadsfysikus Bidenkap i *Beretning om Folkemængden og Sundhedstilstanden i Christiania i Aaret 1880*.